

Дубок Т. В.
Глухівський державний педагогічний
університет ім. О. Довженка

РОЗВИТОК ПИСЕМНОСТІ ДОБИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

*І на бересті багато він накреслив дивних
знаків і фігур якихсь таємних.*

І ті знаки виявляли Всі слова і наші думи.

Г. Лонгфелло

Перша держава східних слов'ян, яку історики називають Київською Руссю, існувала в IX-XIII ст. Це була одна з найбільш розвинутих і економічно процвітаючих держав тогочасної Європи. Політичне об'єднання східнослов'янських і деяких неслов'янських племен сприяло формуванню єдиної давньоруської народності та її культури.

На Русі ще до запровадження християнства як державної релігії розвивалася писемність, архітектура, скульптура, склалися моральні та правові норми, зароджувалося театральне мистецтво.

Питання про письменство на Русі – одне із складних в історичній науці. У східних слов'ян воно було зумовлене об'єктивними причинами, необхідністю задовольняти потреби у спілкуванні.

Основи слов'янської писемності заклали у IX ст. св. Кирило і Мефодій – візантійські ченці, які отримали від римського папи дозвіл використовувати слов'янську мову в церковній книжності та богослужінні. Це було непросто, адже за середньовічним каноном можна було вживати в літургії і книжності лише три мови: давньоєврейську, грецьку та латину. Саме цими мовами зроблений напис на хресті, на якому був розпі'ятий Ісус Христос, й саме вони утворили масив класичної християнської словесності. Учнями й послідовниками Кирила і Мефодія було створено значну частину необхідної в церковному вжитку лексики. Цю мову називають церковнослов'янською або старослов'янською.

Існує думка, що до кирилиці вже існувало письмо, виражене азбукою, яку прийнято називати глаголицею. Не виключено, що елементами глаголиці й грецькою азбукою користувалися уличі й тиверці. Крім того, різні риси й знаки, що зустрічаються на гончарних виробах, застосовували як писемні символи анти. До наших днів не дійшло жодного примірника книг чи грамот, написаних до XI ст., але окремі літери, слова й навіть рядки глаголиці зустрічаються в давньому письмі між текстом, написаним кирилицею [4].

Кирилиця складалася з сорока трьох букв. В основі її лежав грецький алфавіт. Для звуків, однакових у слов'янській та грецькій мовах, використовували грецькі букви. Для звуків,

притаманних лише слов'янській мові, було створено дев'ятнадцять знаків простої форми, зручної для написання, які відповідали загальному графічному стилю кириличної абетки. Кирилиця враховувала й правильно передавала фонетичний склад старослов'янської мови [1, 217].

Кирилиця схожа з грецьким алфавітом; видозмінивши, Кирило пристосував його до фонетичних особливостей слов'янської мови. Глаголиця не прищепилася у слов'янському письменстві. Давньоруський різновид кириличної мови, що використовувався в усіх сферах життя, називають давньоруською мовою, хоча встановлених правил для цієї мови не існувало, тому в різних регіонах держави вона мала певне регіональне забарвлення.

Отже, на Русі існувало письмо, за допомогою якого склалися грамоти, угоди, проводилось церковне богослужіння.

Першими пам'ятками давньоруської писемності вважаються угоди Русі з Візантією, написані двома мовами – грецькою й руською.

Загальне поширення писемності у Київській Русі засвідчують знахідки берестяних грамот. У давнину береста була найпоширенішим матеріалом для письма, адже вона значно дешевша від пергаменту та паперу. На ній писали прості городяни і селяни. Записи стосувались різних господарських справ: купівлі землі, лихварських угод, боргових зобов'язань, заповітів, урожаїв. Тексти на берестяних грамотах видавлювали за допомогою спеціального інструменту – стилосу. Для письма використовували й пергамент, однак він був дорогим і призначався, переважно, для церковних книг. Папір як засіб комунікації майже не застосовувався.

Наприкінці X – упродовж XI ст. у зв'язку зі швидким зростанням культури, зокрема освіти та ораторського мистецтва, у Києві та інших руських містах поширюються книги, написані старослов'янською мовою. Переписувачі книжок використовували три різновиди написання літер: *устав* – каліграфічне письмо, *напівустав* – з елементами округлення літер, та *скоротис* – найближчий до сучасного письма від руки. Книжковою справою займалися спеціальні майстерні при монастирях.

Пам'ятки письменства та літератури XI-XIII ст., що дійшли до наших днів, значною мірою осучаснені й часто зіпсовані переписувачами пізніших століть. Збереглися поодинокі оригінальні твори, а решта загинула під час лихоліть. Від XI ст. маємо рукописні книги на пергаменті, чудово оформлені художніми заголовними літерами, заставками та ілюстраціями. До таких зразків належать: «Остромирове Євангеліє» (1056-1057 рр.), написане в Києві дияконом Григорієм для новгородського посадника Остромира, та «Ізборник Святослава»

(1073 р.) – книга для домашнього читання родини чернігівського князя Святослава Ярославовича [2].

Раннє ознайомлення з писемністю на Русі засвідчує літописне повідомлення про знахідку Кирилом у Корсуні (Херсонесі) Євангелія і Псалтиря, написаних в «руськими письмены». Підтвердженням цього є угоди Русі з греками. Договір 911 р. натякає на руський звичай писати духовні заповіді, а одна із статей договору 944 р. вимагала, щоб посли або купці, які прибували з Русі до Цареграда, мали при собі не золоті й срібні печатки, а спеціальні грамоти, підписані князем. Серед доказів раннього існування писемності на Русі стоїть і знахідка корчаги другої чверті X ст. з Гньоздовського кургану [3].

Після офіційного введення християнства на Русі утверджується кирилична система письма. Нею написані усі відомі твори XI і наступних століть: зазначені «Остромирове Євангеліє» та «Ізборники Святослава», «Слово о законі і благодаті» митрополита Іларіона, «Мстиславове Євангеліє», «Повість временних літ» тощо.

Згадані твори – не єдині пам'ятки, на підставі яких можна скласти уявлення про характер і рівень поширення писемності на Русі. Великий додатковий матеріал дають археологічні розкопки, які виявляють численні вироби з написами на шиферних пряслицях, керамічному та металевому посуді, ливарних формочках, плінфі.

Письменство й література на Русі у XI-XIII ст. розвивались на тлі загального розвитку культури й потреб освіти. Значне місце посідала література з Візантії та Болгарії. Своєю мовою болгарська писемність була близькою до східнослов'янської й спорідненою з нею, що сприяло легкому її сприйняттю та засвоєнню. Проте першорядне місце належить староруським оригінальним пам'яткам письменства. У них найкраще відобразились народні традиції, національна самосвідомість і прагнення об'єднавчих сил Київської Русі відстояти свою незалежність у боротьбі проти зовнішніх ворогів, найвиразніше проявились творчий дух древньоруської народності, її моральні й духовні сили.

Найдавніші писемні пам'ятки (перша половина XI ст. за часів Ярослава Мудрого), відбивають завершення тривалого попереднього розвитку культури Русі.

Сьогодні дослідники знаходять на внутрішніх стінах Софії Київської чимало написів, зокрема ім'я легендарного співця Бояна, згаданого у «Слові о полку Ігоревім», а також надзвичайно цікавий зразок давнього алфавіту (27 літер) на основі грецького (23 літери) із суто слов'янськими літерами Б, Ш, Щ, Ж, який, як припускають, міг передувати кирилиці.

Історія не завжди й не одразу відкриває свої таємниці. Учені надають особливої ваги «голосам» минулого – стародавнім письменам, бо людська думка фіксувалася за допомогою певної системи

умовних знаків – за допомогою письма [5].

Так С.Висоцький, який досліджував написи Софії Київської, виявив у Михайлівському боковому вівтарі абетку з 27 літер висотою 3 см. Учений припускає, що вона з'явилась у соборі у першій половині XI ст., є проміжною між грецьким алфавітом та кирилицею і відбиває початковий етап у створенні слов'янських письмен [1, 228].

Отже, писемність була складовою культури Київської Русі з усією атрибуцією середньовічних світоглядних, ідеологічних і політичних уявлень, єдністю у ставленні до вищих цінностей і святинь. Цьому сприяло прагнення східних слов'ян прилучитися до загальносвітових культурно-просвітницьких досягнень.

Посилання

1. Драчук В. Дорогами тисячоліть. – К., 1978.
2. Кордон М. Українська та зарубіжна культура. – К., 2005. – С. 303.
3. Культура українського народу / В.М. Русанівський, Г.Д. Вервес, М.В. Гончаренко та ін. – К., 1994. – С. 25.
4. Культурологія: українська та зарубіжна культура / М.М. Закович, І.А. Зязюн, О.М. Семашко та ін. – К., 2007. – С.346.
5. Утевська П. Невмирущі знаки. – К., 1981. – С. 32.

*Солонська Н.Г.
Національна бібліотека України
ім.В.І.Вернадського*

БІБЛІОТЕКА ЯРОСЛАВА МУДРОГО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ КИЇВСЬКОЇ РУСІ

Серед ряду історичних джерел, які є свідченням епохи, бібліотеки як соціальні інститути займають особливе місце. На жаль, в українській історичній науці цьому фактору поки що не надається належної уваги. Історики рідко звертаються до бібліотеки як джерела характеристики епохи, хоча є приклади наукових досліджень Д.Чижевського, П.Толочка, Т.Горбаченко та інших.

Бібліотека – насамперед фонд (книжний, архівний тощо). Надходження книг – це торговельні шляхи, дипломатичні зв'язки. Формування фонду – ідеологічна політика держави, верхівки, відбиття ситуації з просвітою, грамотністю, наукою, культурою. Читач віддзеркалює культурний рівень суспільства.

Могутність бібліотеки – проекція могутності країни, її іміджу. Це, до речі, свого часу розумів великий київський князь Ярослав Мудрий. За джерелами, у 1037 р. він засновує у Києві першу державну бібліотеку на наших землях. Мабуть, справедливим є припущення Т.Горбаченко, що першими книгами, з яких почалося формування фонду Софійської бібліотеки, були книги з приватної